

Kapronczay Katalin

Varasd megye luxemburgi születésű főorvosának magyar nyelvű kézikönyve a XVIII. század végén

A magyar kézikönyvek, orvostörténeti összefoglalások La Langue Jánosként (így magyarosan) szólnak róla, nyomtatásban megjelent munkái közül a magyar nyelven írt, gyógyvizekkel foglalkozó könyvét emelik ki. Életútjának és szakmai munkásságának szűkszavú ismertetéséből világossá válik, hogy a XVIII. század utolsó harmadában az osztrák birodalom közegészségügyének fontos szakembere, a korszerűsödő egészségügyi szemlélet követője, gyakorlati megvalósítója volt.

JEAN BAPTISTE LALANGUE 1743-ban Luxemburgban, Matton nevű településen született. Orvosi tanulmányait Bécsben végezte, a Habsburg Birodalom egészségügyének fordulópontját jelentő 1770. esztendőben védte meg orvosdoktori disszertációját. Az uralkodói rendeletnek megfelelően ekkortól indult meg a Birodalom egészségügyi intézményrendszerének egységes felépítése, amelyhez jól képzett, megbízható szakemberekre volt szükség. A megbízható jelző ebben az esetben nem kizárólag az udvarhoz való alattvalói hűségét jelentette, hanem a szakmai tudást, hitelességet. GERARD VAN SWIETEN (1700–1772), Mária Terézia udvari orvosa, a Birodalom egészségügyének legfontosabb embere a tanítványai között találta meg a Birodalom távolabbi régióinak egészségügyi vezetésére leginkább alkalmas orvosokat. Így esett a választás Lalangue-ra, hogy a Horvát Bánság közegészségügyi szervezője, irányítója legyen. Lalangue, mielőtt elfoglalta volna Varasdon hivatali helyét, a bécsi Szent Márk Kórház születésén gyarapította tudását JOHANN ANTON RECHBERGER (1731–1792) professzor vezetése alatt, és szülésmesteri oklevelet szerzett. Azt tervezte, hogy csak bizonyos időt töltsön Varasdon és visszatér Bécsbe, de mégis másképp alakult. Megkedvelte a környéket és a feladatot, ezért döntött a letelepedés mellett. 1776-ban saját kérésére felvették Varasd város polgárai közé, hivatalosan polgárjogot nyert.

Az egyik legfontosabb feladatnak a bábakérdés/bábaképzés rendezését tartotta, ennek érdekében írta meg bábatan-

könyvét. A bábaképzés államilag támogatott, intézményes rendezését ugyan nem sikerült megvalósítania, de „magán” szülész női tanfolyamokat indított, amelyeket valójában a horvátországi szervezett bábaképzés első lépéseinek tekintenek. A megyei főorvosok másik fontos feladatuként előírták, hogy meg kell ismerniük a gondjaikra bízott terület természeti viszonyait, állatvilágát, honos növényeit, természetes vizeit, lehetőség szerint elemezni a vizek vegyi összetételét, gyógyhatását, a gyógyászati hasznosítás módját. Ennek a hivatalosan előírt kötelezettségnek volt az eredménye a nagy mennyiségű orvos-botanikai összeállítás és a gyógyvizekkel foglalkozó munkák szaporodó száma. Az ásványtartalmú vizek, meleg vizű források irodalma kiváltképp a Felvidéken és az erdélyi területen gyarapodott, de mivel az ország minden tájegysége gazdag gyógyvizekben, ezért ez a feldolgozás minden terület főorvosának komoly munkát adott.

A felvilágosodás lényeges célkitűzéseinek egyike volt, hogy mindenkinek joga van a hétköznapi feladatainak ellátásához és munkája elvégzéséhez szükséges ismeretek elsajátítására, mégpedig az anyanyelvén. Ennek köszönhetően az egészségügyi felvilágosítás és az egészségügyi személyzet oktatását szolgáló kiadványok az ország nemzetiségei által használt különböző nyelveken is megjelentek: magyarul, németül, szlovákul, románul stb. Ez sokszor komoly erőfeszítést jelentett a szerzőknek, hiszen többüknek nehézséget okozott a szakmai szövegek megfelelő színvonalú megfogalmazása olyan nyelven, amelyet nem anyanyelvként sajátítottak el. Lalangue is átélte ennek a folyamatnak a nehézségeit, de mindez nem tántorította el a megvalósítástól. Hivatali helyének elfoglalása után mindenekelőtt a horvát nyelvet sajátította el, de környezetének ösztönzése, sőt szemrehányásai arra késztették, hogy a magyart is tanulja meg, és használja a magyarajkú lakosság érdekében.

1779-ben jelentette meg latin, majd horvát nyelven a Horvátország és Szlavónia gyógyvizeit ismertető művét, 1783-ban

a magyarországi orvosi vizekről szólót latinul és magyarul. A magyar változat címe: *A' magyarországi orvos vizekről és a' betegségekben azokkal való élésnek szabott modjairól a' szegényeknek kedvéért* (Nagy-Károlybann, Kleman Josef által, 1783).

Könyvének előszavában a szerző röviden elmondta, hogy mi készítette a magyar vizek ismertetésére és az összeállítás magyar nyelven való közreadására. A horvát és szlavóniai vizekről írott könyve olyannyira felkeltette az érdeklődést, hogy többektől komoly korholás érte: miért nem adja ki magyar nyelven is.

„Arra nézve engemet meg is dorgáltak! Én pedig bizonyos okokból azon munkának elkészítésére magamat azonnal felnem ébreszhettem” – magyarázza.

„De idővel általlátván, hogy azzal a' kösségnek, leg inkább az igyefogyott szegényeknek, kiknek nintsen mindenkor kezek ügyében az értelmes Orvos, javokra lehetnek; azért félre téven minden ellenkező okokat, a' munkának adtam kezemet tudván fáradságomnak könynyebbségét annyira, hogy az oktatásoknak Tzkkelyik 's Rendtartásik mellyek az orvos vizeknek gyakorlásokban vagy ital, vagy Fördő által kívántatnak, a' Nemzetek közt egyenlők legyenek.” (3a)

Saját bevallása szerint végül is ez nem jelentett olyan nagy terhet számára, mert alapul felhasználta nem csupán saját korábbi munkáját, de JOHANN HEINRICH CRANTZ (1722–1799) néhány évvel azelőtt közreadott munkájából „szóról szóra kiszedegedte” a magyarországi vizekre vonatkozó részeket (2). Saját összeállítása előnyös tulajdonságaként említi, hogy elhagyta Crantz „unalmas és homályos” vizelemzési módszereinek leírását, inkább „némi nemű forrásoknak neveiket, tulajdonságikat, erőiket, és miképpen kell azokkal élni, leg inkább a' Falusiaknak, és Borbélyoknak javokra röviden leírom, 's megmagyarázom, mellyet a' mindennapi tapasztalás meg fog bizonyítani...” (3b).

Crantz említett könyvén kívül utalt azokra a magyar orvosokra, akik tudomása szerint alapos gyógyvízkutató tevékenységet végeznek. A neveket javarészt szintén Crantz hivatkozásaiból emelte ki, ezt bizonyítja az is, hogy a forrásokot, ásványtartalmú és hévvizeket leíró részben – Crantz művéhez hasonlóan – közli a vizsgálatot végző, annak eredményét közzétevő orvos nevét.

A vizek vegyelemzése kapcsán válaszolt azokra a bírálatokra, amelyek a horvát és szlavóniai vizek vizsgálatakor felmerültek: vagyis megerősíti, hogy a vegyi összetétel ugyanolyan pontos eredményt ad, ha csak kis mennyiséget vizsgálnak, mint ha több akónyit.

A bevezetőben néhány olyan gyakorlati tanácsot fogalmazott meg, amelyeket a köznépek – különösebb orvosi beavatkozás nélkül is – be kell tartani. Nagyrészt olyan szokásokat érint, amelyek inkább ártalmasak, mint gyógyító hatásúak.

Az összeállítás két fő tematikai egysége: a savanyú vizek és a fürdők.

„A' betegnek nem szükség tudni, mi moddal forradnak öszve a' földnek gyomrábann a' tellyes, vagy megfogyatkozott értzek, külömbféle bányák, kénkövek, kénesők, 's több e' féliek? miképen a' vizbenn függve, szélledve, vagy egybemaradnak? és ha ezekkel belső vagy külső képen élnek, a' testet, hogy hogy illetik?” (3c)

A fogalmak magyarázata:

„Mi értetődik a' bányás víz által? Minerális, vagy bányás víznek közönségesen hivatik olly kútvíz, mellynek különös gazdag nevei, és tulajdonsági vagynak, mellyek az elegyített nemeknek, és sokféle nyavalyáknak meggyógyításokra hathatos erővel bírnak.” (3d)

„Mi a Savanyú víz? A' Savanyú víz, mellynek éles, 's bögdöső íze vagyon, közönségesen hideg, és a' belső nyavalyáknak gyógyításokra szolgál.” (3e)

„Mi a' Fördő víz? A' Fördő víz az, melly illy bögdöső ízzel szükölködven tulajdon hévséggel fellyül halladja egyéb nem bányás kút vizeknek közönséges hévségiket, és a' külső nyavalyákat orvosolja. Mindazonáltal a' Fördővíz némely betegségekben ital, a' Savanyúvíz pedig fördő gyanánt szolgálhat.” (3e)

„A' bányászvizeknek tulajdonsági: A' Minerális belső vagy külsőképen vétendő vizeknek e' tsodálatos tulajdonságok vagyon, hogy a nemeknek erejek miatt, [...] a testnek minden részeit, 's lukatskát úgy általjárják, hogy ezt némelykor a' mesterséges orvoslások se vihetik végbe'. [...] Külömbféle megrögzött betegségek, [...] a' minerális vizeknek illendős élések által tellyes voltak szerént meggyógyittatnak.” (3f)

Hosszasan és alaposan foglalkozott az ivókúra szabályaival:

A víz alkotórészeinek és az orvosolni kívánt betegségnek gondos vizsgálata legyen az első lépés, amelynek fontos része „az Orvosok és Borbélyok között viszontagvaló szükséges közlés”. Másodszor meg kell győződni, hogy a beteg testi állapota megengedi-e a kúrát, és éppen a „kiszemelt” vízzel történjék-e a kezelés. További megfontolandó kérdések: melyik évszakban, napszakban, séta közben vagy nyugalmi állapotban, éhgyomorra vagy evés után, milyen mennyiségben, a napi adagot egyszerre vagy részletekben fogyassza a beteg. Ártalmas lehet a túlzott mennyiség, de szükséges a kúra fokozatos csökkentéssel való beszüntetése. Pontos és részletes utasításokat fogalmazott meg a víz forráshelytől való elszállítására: megfelelően zárható palack stb. Ez a gyógyvízpalackozás első szakszerű ismertetése.

A gyógyhelyekként működő fürdőkkel kapcsolatos elvárásai hasonlóképp átgondoltak: tisztaság, rend, orvosi felügyelet, esetleg szálláshely (gyógyszálló) építése a messziről utazók számára.

„A' földőkről” című fejezet további meghatározásai:

„a hideg mineralis vagy bányás Fürdő nem egyéb [...] az orvos Savanyú Vizek-nél, melyek földöképen különös erejek által hasznosan szolgának” (3h);

„[...] azon orvos vizek, melyek már a földnek gyomrában természet szerint mehevülnek, és azért hév vizeknek, azaz meleg Fördőknek mondatnak” (3i).

Érdekes módon sehol sem tesz említést a magyar nyelvvel kapcsolatban: vagyis volt-e nehézsége a megírással, volt-e valaki segítségére? Különösképp vonatkozik ez a szakkifejezésekre, leginkább az ásványok neveire, kémiai anyagvekre.

„Mivel pedig nagyobb részént a' Borbélyok Magyarul nem tudnak, innét azoknak kedvéért Német nyelven is [...] ezeket kiadom.” (3g)

Ha összehasonlítjuk a magyar elnevezéseket a segítségképpen megadott német nevezetekkel, egyértelműen megállapíthatjuk, hogy „tükörfordításokkal” állunk szemben.

Például:

„Meszes Föld, melly atzélós vagy vasas részecskékkel vagy on egyeledve”: „Kalk Erde, die mit Eisen-Bestandtheilen vermischt ist”.

„Nagyon meghidegítő savanyú kút Spiritus”: „Ein sehr erfrischender Sauerbrunn Geist”.

„Megemésztő vassal kevert föld”: „absorbierende mit Eisen vermischte Erden”.

„Meszes föld”: „Kalk Erde”.

„Keserű só”: „Bitter Salz”.

„Bányás alkali, mellynek sokasága nagyobb, mint a savanyú kút vizek”: „Mineralisches Alkali und dieses in weit grösserer Menge, als Sauerbrunn Saltz” stb.

Jegyzeteiben és a szövegben talált, más orvosok kutatásaira vonatkozó hivatkozások egyértelműsítik, hogy azok nyelvi- leg nem nyújthattak segítséget a magyar kifejezések használatában, mivel tudjuk, hogy a megjelent munkák latin vagy német nyelvűek voltak. A korszak legfontosabb magyar nyelvű ásványtani összeállításai pedig később kerültek ki a nyomdából: BENKŐ FERENCÉ 1784-ben (1), ZAY SÁMUEL munkája 1791-ben (7), NYULAS FERENCÉ 1800-ban jelent meg (4).

Egyik hivatkozására azonban érdemes odafigyelnünk. Az „Elöl-járó beszéd” 7. oldalán olvassuk:

„Méltóságos Gróff Erdődy János Kamara Praese [...] mihelyst Nemes Zólyom Vármegyében Főispánságnak Méltóságára lépett, azonnal Torkos Urat, Posony Városának Orvosát, mint leg híresebb Kymistát, az egész Vármegyében [...] bányás vizeknek szorgalmatos meg vizsgálásokra rendelni méltóztatott; kinek e' dologban megtett trását Tekéntetes Vitális Sigmond, Varasd Vármegyének érdemes Assessora, és a' Méltóságos Kamara Praeses Urnak Horváth 's Sklavonia Országban lévő Jóságának Praefectusa vélem közlött.”

Majd „A' Savanyú vizekről” szóló fejezet 99. oldalán a folytatás:

„[...] nagy szerentsémre [...] T. Vitalis Urtól, megholt Torkos Orvos Urnak Zólyom Vármegyének Savanyú vizeiről hagyott kezeirasi, melyek érdemesek volnának a' kinyomtatásra, kezemhez nyertem: innét e drága vizekről akarok emlékezni [...]”

A kéziratról Weszprémi Istvánnál olvashatunk, TORKOS JUSTUS JÁNOS (1699–1770) kiadatlan művei között szerepel, a *Succincta* eredeti kiadásában (6) a cím latin nyelvű, magyar fordítását a kétnyelvű kiadásban olvashatjuk: „Tekintetes Zólyom és még egynéhány megye négy csoportba osztott, együttvéve nygyven savanyúvizének leírása [...]” (5).

Sajnos ezekből az adatokból nem tudunk további érdemi információt nyerni, ugyanis a latin cím jelölhet teljes egészében latin nyelvű írást csakúgy, mint magyar nyelven írottat, vagy esetleg többnyelvűt is, amely abban a korban megszokott volt. Torkos esetében lehetséges a magyar szakkifejezések előfordulása a szövegben, hiszen az általa közreadott *Possonyi Taxa* egyik legfontosabb érdeme a gyógyszeralapanyagok nevének négy nyelven való közreadása. Természetesen mindez csak feltételezés. A megjegyzés érdekessége azonban a máig kiadatlan – és sajnálatosan elveszett – kézirat kézről kézre vándorlásának útja. Későbbi feltevések szerint 1754-ben írta Torkos ezt a művét, a megyében tett hivatalos útja eredményeként. Valószínű, hogy Lalangue volt az utolsó, akinek lehetősége volt kézbe venni Torkos munkáját.

LALANGUE ORVOSI SZAVAI, A FOGALMAK MAGYARÁZATAI KÖRÜLÍRÁSSAL

A magyar nyelvű orvosi kifejezések, betegségnevek megértéséhez nem adja meg a német megfelelő szót, javarészt magától értetődő módon használja azokat. Néhányat azonban körülírással magyaráz.

- A' hasnak szorulása, melly által a' hólyagnak száját megnyomja és ettől ered a nehéz kimenetel, 's a vizeletnek hévsége;
- a belsőrészek szorulásait megnyitja: vizellést, algözellést, elősegíti a vizelet és a szelek távozását segíti;
- a szív felháborodásai és egyéb zabolátlan indulatok;
- a természetnek szorulása: székrekedés;
- anyaméh nyavalyjába lévő: szülés után lévő asszonyoknál;
- arany érnek nyavalyás környüállása;
- bőfögések;
- bőrnek lyukatskái (bé s kigözölgő lyukatskái): a bőr pórusai;
- emberi ganéjlat: széklet;
- epe-sár;
- fogaknak ingása: mozgó fogak;
- főnek nehézsége;
- fővény bántás: vesehomok;
- fülzúgás, nehéz hallás;
- gelesztáktól okozott nyavalya;
- golyva;
- görts a lábszárakban;
- gutaités;

- gyomorfájás;
- hányás;
- hasmenés;
- hasrágás: hascsikarás;
- hideglelés;
- hólyag szakadás: a szakadás kifejezést általában a sérvre használták, de minden szervnél, sőt a végtagokkal, mozgással kapcsolatos panaszoknál is alkalmazza;
- hószám rekedése: havi vérzés elmaradása;
- hőségben lévő főenyves követske: gyulladásban lévő (vese, hólyag) homok és kő;
- hypochondria: képzelt betegség, betegségtől való rettegés;
- idétlen szülés: koraszülés;
- kólika: a gyomor és a belek görcsös fájdalma;
- közönséges bágvadás;
- kristály: beöntés, és a beöntéshez használt eszközt egyaránt jelenti;
- lábköszvény;
- magtalanság;
- máj, lép, vese, kemény dagadása;
- melankólia: levert lelkiállapot, szomorúság, búskomorság stb.;
- nehéz érszökés: lassú érverés, érlökés (pulzus);
- nyughatatlan s álom nélkül való ejtcakák: alvászavarok;
- ortzájának gyulladozása: lázas arcpír;
- purgató: beöntés (belek tisztítása);
- sárgaság;
- száraz betegség: a tüdőbaj és a következményeképp kialakult testi sorvadás;
- szelek;
- tagoknak elesése: (paresis, paralysis): bénulás;
- tagoknak szakadása;
- tagoknak zsugorodása: sérülésből eredő elváltozás;
- természetnek rendetlen folyása, hószám fenmszorulása: menstruációs zavarok;
- torok rogyogatás: toroköblítés;
- tsipőtsont-fájdalom;
- turha (ragadós nedvesség): hurut, az egész test belső részeit érintően alkalmazza;
- vérnek bővelkedése, a vérnek bor vagy egyéb erős italok által okozott felgyulladás;
- vérnek jobb és erősebb körüljárása: vérkeringés;
- vérpökés;
- vesének, fővény bántásnak fájdalmai: a vese és a vesehomok által okozott fájdalmak;
- vizelés, a víz nagyobb részét alól kimenni tapasztalja: vizelet eltávolítása;
- vizeletnek utjai: vizeletkiválasztó szervek;
- vizező hólyag.

Növénynevek:

- áltea: szíriai rózsza, Hibiscus syriacus;
- föld epéje fű: más néven búzavirág, Centaurea;
- kőrontófű: Saxifraga;
- málvafű (mályva), ökörfark kóró, kapor, kömény, fenyőmag, lenolaj, fa-olaj, temjén (tömjén), édes fahéj, fejér ürüm, foghagyma, vörshagyma, dinnyemag, tökmag, uborkamag: ezek a nevek ismertek, nem szorulnak magyarázatra ma sem;
- mástiksz-szurok: mástiksz-fű végterméke, Herba mari veri;
- örvény gyökér vagy örménygyökér: Inula helenium.

Jean Baptiste Lalangue gyógyvizekkel, fürdőikkel foglalkozó könyvét az e témakörben elsőként magyar nyelven közreadott összefoglaló munkaként értékeli az orvoslás története. Értékéből nem von le, hogy más szerzők munkáira, orvostársai vizsgálati eredményeire támaszkodott, amelyeket saját tapasztalataival egészített ki.

Lalangue 1799-ben halt meg Varasdon, ott helyezték örök nyugalomra.

IRODALOM

1. Benkő Ferentz Werner Ábrahám: *A' köveknek és értzeknek külső megemértető jegyeikről [...] melyet [...] magyarra fordított és [...] meg bővített Benkő Ferentz Kolozsvar, a Reform. Kollégium betűivel 1784.*
2. Crantz, Johann Heinrich *Gesundbrunnen der Oesterreichischen Monarchie* Wien, Gerold 1777.
3. La Langue János *A' magyarországi orvos vizekről és a' betegségekben azokkal való élésnek szabott modjairól a' szegényeknek kedvéért Nagy-Károlybann, Kleman Josef által 1783: Elöl-járó beszéd 1-2(a), 3(b), 1. rész 1-2(c), 2(d), 3(e), 3-4(f), 44(g), 117(h), 118(i).*
4. Nyulas Ferenc *Az Erdély országi orvos vizeknek bontásáról közönségesen* Kolosváratt, Hochmeister 1800.
5. Wespzprémi István *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Első száz.* Budapest, Medicina 1969:373.
6. Wespzprémi, Stephanus *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia* Centuria prima. Lipsiae, ex off. Sommeria, 1774:183.
7. Zay Sámuel *Magyar mineralógia, avagy az ásványokról való tudomány, mely a természet első világának eddig ismeretes mindenféle tüneményeit magyar nyelven terjeszti előnkbe* Komárom, Wéber ny. 1791.

De nem csupán az általános és szakadatlan fejlődés, a tökéletesítés és korszerűsítés indokolja a nyelv művelését. Elkerülhetetlenné teszi az a tény, hogy a nyelvrontás nagy ütemben dolgozik.

Halász Gyula